տրիկ մասը կը կազմեն, սակայն իրենց ձեւին մէջ կարծես նուազ խնամուած։ Այնուհանդերձ սիրուն կտորներ կան հոն ալ, ինչպէս «Ցաւիտենական զրոյց», «Լռութիւն», «Կորսուած բանալին», «Օրը», եւ դեռ ուրիշներ։

Հայրենական Քերթուածներու մէջ գեղեցիկ են առանձնապէս «Օրհնութիւն Եփրատի ջուրերուն համար», «Հայկաշէն» «Հայաստանին», «Արագած»։

Թերեւս Արսէն Երկաթ համաձայն չէ որ զինքը դասենք խորհրդապաշտ քերթողներու շարքին։ Թէեւ մեր մէջ, ըսելու է ճշմարտութիւնը, որքան ալ նման հոսանք մը սկսած է հետեւողութեամբ Վերլէնի դպրոցին, սակայն իր գիտակից վարպետները, եւ իր վարդապետական ուղեգիծը ունեցած չէ։ Մենք կը խորհինք Սիմանթոյի մասին՝ իբրեւ խորհրդապաշտ բանաստեղծի. նոյնպէս Վ. Թէքէեանը կը համարինք խորհրդապաշտ, որ ունեցած է իր ազդեցութեան ենթարկուած ուրիշ նոր բանաստեղծներ, սակայն համաձայն ենք որ պաշտօնական խօսք մը ըսելու համար հարկ է այս մասին ուսումնասիրութիւն եւ ապացոյց, զոր կը վերապահենք ուրիշ առիթի։ Արսէն Երկաթ ալ անտարակոյս՝ իր ամբողջ հոգիով միստիքական է, կը սիրէ գաղափարին շուրջը յածել խորհրդանիշերով, արտայայտուիլ մթին պատկերներով՝ մղուած խոր եւ խորհրդաւոր ըլլալու տենչէն։ Անոր «Միջանկեալ»ներու վրայ կը զգացուի Թէքէեանի հնչեակներուն կերպարանքն ու ընթացքը, հոգեկան գոյավիճակներու արտայայտութեան եղանակը, նոյնիսկ տաղաչափական անպիրկ, երբեմն նաեւ թոյլ քալուածքը։

Արսէն Երկաթ իր ճամբան բացած է բանաստեղծութեան մէջ՝ ոչ այնքան դիւրին կերպով, ինչպէս բոլոր բանաստեղծները. իր ոտքերն ալ արիւնոտած են մացառուտ եւ խճուտ զառիվերի ելքին՝ ըստ Վարուժանի բացատրութեան։ Բայց իր երիտասարդական որոնող շրջանէն վերջ՝ յայտնի դարձած է հրապարակին վրայ իր Արեւի եւ Մահուան Երգեր, Աստուածներու Վերջալոյսը, Հայրենիքիս Դափնիները հատորներով։ Ներկայիս լոյս ընծայած Սոնաթներով ալ կու գայ զօրացնել շարքը իր քերթուածներուն՝ որոնք գրեթէ միշտ խորհրդապաշտական հակումներ ցոյց տուած են։ Իր արուեստին այս գիծն ու դոյնը կը բխի է՛ր իսկ հոգիէն, իր հոգեկան հարազատ արտայայտութիւնն է ան։ Հետեւաբար մենք իրմէ կ՚ակնկալենք՝ արձակ ու քննադատական երկրորդական գործերէն աւելի՝ դեռ աւելի ուժեղ, խորունկ եւ միանգամայն յստակ եւ առինքնող քնարերգական գործեր ու տաղաշարքեր։

* * *

ԶԱՐՈՒՀԻ Յ. ՊԱՀՐԻ. – ՏԱԳՐԸ (1941) ԵՒ ՓԱՌԱՆՁԵՄ (1944), ՓԱՐԻԶ.

Վիպագրական արտադրութիւնները օր ըստ օրէ կ՚աճին մեր մէջ ալ, ժամանակի ընթացքին հետ զուգընթաց եւ իւրացնելով միանգամայն քիչ թէ շատ գրական հոսանքներու ուղղութիւնն ու նկարագիրը։ Առաջին միջազգային պատերազմէն վերջ տեսանք արդէն վէպին տարապայման կերպով աճումը նաեւ մեր գրականութեան սեմէն ներս, հիմա ալ կարծես նոյն պարագաներու մէջ կը գտնուինք։ Բայց քիչ են անոնց մէջ տաղանդ յայտաբերողները։

Տիկին Զարուհի Յ. Պահրի, քոյրը Նահատակ գրագէտ Բարսեղ Շահպազի, իր մէջ ցոյց կու տայ ժառանգութեան գիծը գրական յայտնի տաղանդի մը՝ որ իր եղբօր վրայ փայլած էր եւ որուն ծարաւակումը դժբախտաբար չկրցաւ վայելել մեր գրականութիւնը։

Կարդացի վերջերս իր Տագրը եւ Փառանձեմ վէպերը, գրուած այս վերջին աղետաւոր պատերազմի օրերուն, լռութեան եւ առանձնութեան մէջ, իբրեւ պտուղը իր նախկին յուշերուն։ Ինչ որ գիտեմ նէ առաջին անգամ է որ գրական հրապարակի վրայ կ՚ելնէ հրատարակութիւններով։ Ես զինքը ճանչնալու պատիւը ունեցայ իր Պուլօներ տան մէջ այցելութեան մը առթիւ, եւ կը յիշեմ թէ ի՛նչպէս գրական նիւթերը կ՚եռանդնաւորէին զինքը եւ թէ ի՛նչպէս իր հմտութիւնը եւ գրական ճաշակը կը յայտաբերէր խօսակցութեան մէջ, բայց չէի կարծեր որ Բարսեղ Շահպազի քոյրը վէպեր պիտի տար մեզի։

Տագրը վէպին ընթերցումը մղեց զիս որ կարդամ նաեւ Փառանձեմը։ Նիւթով իրարու չեն նմանիր. մինչ առաջինը պոլսական կեանքէն է՝ երկրորդը գաւառական կեանքի իսկական պատկերը կը գծէ իր աւանդութիւններով, բարքերով ու նըկարագրով։

Տագրը իր համառօտութեան մէջ, սեղմ ու աշխոյժ պատկերացումովը իր նիւթին, աւելի յաջող կը թուի։ Ընթերցումի պահուս կը հաստատէի մտքս անվերապահօրէն՝ որ Տիկին Յ. Պահրի՝ Գրիգոր Զօհրապի քաջ աշակերտուհի մը կրնար եղած ըլլալ՝ եթէ պարագաները տարբեր ըլլային։ Իրապաշտ վիպագրութիւնը բսկիզբ առած մեր մէջ 1885էն վերջ՝ Արեւելք եւ մանաւանդ Հայրենիք օրագիրներու սեղծած շարժումով Պոլսոյ մէջ, տուած էր արդէն նմոյշներ գրականօրէն յայտնի արտադրութիւններու։ Զօհրապի նորավէպերն ու վէպերը, Սրմաքէշխանելեանի վէպերը, Բաշալեանի նորավէպերը եւ այլն, գրաւած են անտարակոյս իրենց յատուկ տեղը այդ ուղղութեան վրայ։ Տիկին Զ. Յ. Պահրի եթէ ապրէր այդ օրերուն՝ պիտի նկատուէր, վստահ եմ, ինքն ալ այդ դպրոցին ճարտար հետեւողմը։ Նէ, իր նիւթը պատկերացնել, աւելի ճիշտ՝ պատմել գիտէ, առանց կորելու հետաքրքրութեան թելը, առանց մեռցնելու ոգեւորութիւնը, առանց դանդաղցնելու շարժումը։ Եթէ վիպագիր մը գիտէ պատմել, արդէն շատ բան գիտէ։

Տագրը վէպին մէջ նիւթը շատ փոքր բան մըն է. ընտանեկան տխուր պարագայ մը, հայ կնոջ ամուսնանալու հին դրութեան զոհ՝ Ուսկուկ Հանրմի խղճալի կանին՝ հօրը հրամանին վրայ, որպէս զի նպաստէ անոր շահերուն, կը ստիպուի իր կեանքը կապել Քիւրքճիպաշեաններու տըղուն հետ, որ իրմէ քսան տարեկան աւելի մեծ է, եւ որ աւելի սոսկալին է՝ վաղահաս մահով մը այրի կը թողու զինքը իր թարմ ու գեղանի երիտասարդութեան մէջ։ Իր տագրը կը ստանձնէ հոգը իր եւ իր երկու զաւակներուն։ Պարահանդէսի մը մասնակցութիւնը, ծանօթութիւնը ատիճանաւոր Թուրք Բիզա Պէյին, կը ըստուերուտէ անոր զաղափարական ամբիծ հոգին, ու մանաւանդ իր տագրը Ռափիկ աղան՝ թոյլ, չահագէտ եւ երկչոտ՝ անպաշտպան թողլով զինքը Բիզա Պէյին գիրկը՝ պատճառ կ՚ըլլայ որ նէ պայքարելով հանդերձ՝ իր էութեան մէջ զգայ կամաց կամաց դայթումը իր անմեղութեան վիճակէն. այն ատիճան որ առնն մը Տոքտ. Ֆերիտեանի հանդէպ, զոր նոյնպէս ճանչցած էր պարահանդէսին օրը, զգացումի տարուբերում մը ապրելէ վերջ, հուսկ անձնատուր կ՚ըլլայ Թուրքին։ Հոգեկան ուժգին անկում մըն է նկարագրուածը, որուն Ուսկուկ կը համակամի, կը վարժի, եւ զոր յետոյ կը սկսի փնտռել։ Այս ալ հոգեբանական է կնոջ մէջ։ Գաղտնիքը երեւան կու գայ սակայն, Ստեփանիկ աղան (հայրը Ուսկուկին), իր արդար զայրոյթը կը թափէ Ռափիկ աղայի գլխուն. սա կաթուածահար կ՚ինայ. վէպին մէջ գործող բոլոր անձերուն զատաստանին համաձայն՝ Աստուծոյ պատիժն է որ կը քաշէ ան։ Բիզա Պէյ պաշտօնով մը կը փոխադրուի Փարիզ. բայց Ուսկուկ դեռ խրատուած չէ. հոգին հալումաշ է, կը փնտռէ իր սրտին տիրապետողը։ Հոս կը վերջանայ վէպը, սակայն քիչ մը անգոհացուցիչ կերպով ընթերցողին համար, որ կ՚ուզէր գիտնալ թէ ի՛նչ ելք կ՚ունենայ Տոքտ. Ֆերիտեանի հոգեկան պայքարը, ի՛նչպէս կը վերջանայ նաեւ անոր աղջկան Մաթիլտի տառապանքը մեծ յուսախաբութենէ մը վերջ, կը փափաքէր նմանապէս տեսնել Ուսկուկի դարձը, վերահաստատուիլը իր նախկին անդորրութեան եւ կանոնաւոր կեանքին մէջ, կ՚ենթադրուի այս ամէնը պատմուած համառօտիւ՝ առանց ճապաղութիւններու։

Ըսելու է որ վիպասանուհին գիտէ ոգի տալ անձերուն, դարձնել զանոնք սիրելի կամ ատելի։ — Ուսկուկ իր անկումին մէջ անգամ կարեկցելի, արգահատելի եւ համակրելի կը մնայ, մինչ Ռափիկ աղան դատապարտելի մէկը, անպատիւ արարած մը՝ որուն միակ պատիւն ու մտահոգութիւնը՝ Ուխտը, Սէրը, կեանքը իր վաթիւնը՝ ճանաչման չունի։ Վէպին մէջ գեղեցկօրէն հակադրուած են հայկական մաքուր բարքերը եւ թրքական մեղկ ապրումներն ու հոգեբանութիւնը, վարպետ Մարգար աղբարը՝ դաւառացի հայու ներկայացուցիչն է կարծես՝ որ կ՚ելեկտրականացնէ արդարապէս նաեւ Ստեփանիկ աղան։ Պատմական, գիտական, ընկերային հարցերու լուծում մը չէ այս վէպը, այլ լոկ

digitised by A.R.A.R.@

իրականութեան պատկերացումը, առանց ո՛ եւ է լուծում տալու յաւակնութեան հեղինակին մէջ: Զկայ հոն կեանքի փիլիսոփայութիւնը, ինչպէս կը պակսի առ հասարակ բոլոր նման վէպերուն մէջ՝ որ Ֆրանսական իրապաշտ վիպագրութեան պտուղ են: Ինչ որ նկատելի յատկութիւն է Տիկ. Զ. Ց. Պահրիի գրչին, ինչպէս ըսուեցաւ վերեւ, իր վիպելու ձիրքն է, սահուն, առանց ընդհատումի, աշխոյժ ու բաւական տաք, ճարտար նկարագրութիւններով՝ իրականին ճիշտ պատրանքը տալու չափ ճշգրիտ. բայց իրրեւ նիւթ՝ շատ թեթեւ է, կեանքի մէկ լպրծուն երեսին պատկերն է, շատ տխուր ու եղերական:

Փառանձեմը, Տէրօեան եւ Ամիրխանեան ընտանիքներու պատմութիւնն է՝ իրենց խնամիական ու արենակցական կապերով, կեանք մը որ կը սկսի Արարկիրէն, որ յետոյ կ'անցնի Կարին, Կարինէն Պոլիս, Ռումանիա եւ հուսկ Փարիզ՝ տառապագին պայմաններու մէջ: Վիպասանուհին 1872–1942 հայ ընդհանուր պատմութեան ակնարկներ ունի, դարձնելով իր գործը ժամանակակից ազգային պատմութենէն առնուած վէպ մը, ուր թուրք եւ հայ յարաբերութիւնները, հայ կուսակցական գործունէութիւնները պատկերացուած են ճշգրտօրէն:

Փառանձեմ, Ամիրխանեանց գեղանի աղջիկը, վէպին ամբողջ առանցքը կը կազմէ. իր գեղեցկութիւնը, իր շնորհը, իր մօր մը ձիրքերը, երջանիկ օրերու յաջորդող կեանքի դառնագոյն ապրումները, պատմուած են յաջորդաբար: Ցուցիչ էջեր են տեղահանութեան նկարագրութիւնները, այնքան իրական գոյնով վեր հանուած եւ պատմուած: Վէպին ընթերցումին կը յաջորդէ սրտակեղեք հառաչ մը ընթերցողին մէջ, արդիւնք հոն նկարագրուած խորտակուող կեանքերուն: Քայքայումի վէպ մըն է ստուգապէս, քայքայում մը ընտանեկան, քաղաքական, հոգեկան ու բարոյական: Փառանձեմի աղջիկը Շողիկ՝ միակը որ կ'ապատի աղէտէ ու մահէ, խորտակուած էութիւն մըն է ինքն ալ, թոյլ, անզօր, վաղամեռիկ Հայկակի հետ իր ամուսնութենէն վերջ՝ Ռումանիոյ մէջ: Փարիզի կեանքը չի յաջողիր կանգնել անոր փշրուած հոգեբանութիւնը: Քայքայումը իր կատարեալ աստիճանին կը հասնի՝ Փարիզի մէջ իրենց վերաշինած միակ բոյնին կործանումով օդային ռմբակոծութիւններէն: Վէպը կը վերջանայ նկարագրութեամբ Փառանձեմի ա՛լ մարելու մօտ կեանքին վերջին նշոյլներուն. ընթերցողին թողուած է այլեւս ինքնիրեն հետեւցնել դալիքը:

Կարելի է ըսել թէ Տիկին Զ. Ց. Պահրի, իր այս վէպով ուզած է տալ պատկերը այն վիճակին, որուն ենթարկուեցան գրեթէ բոլոր հայ ընտանիքները, անցնելով խուճապի, աքսորի, ջարդի եւ մահուան մէջէն: «Ճամբաներու երկայնքին» իր ընդհանուր խորագիրը հետեւաբար՝ գրուած վէպին ճակատը՝ շատ յարմար գտնուած է նիւթին: Երկար է վէպը, եւ պատճառը թերեւս գաւառական կեանքի սովորութիւններուն հարազատ պատկերը տալու ճիգէն առաջ կու գայ. այն աստիճան կը մտահոգէ զինքը այդ սովորութիւններու նկարագիրը, որ երբեմն նոյնիսկ կը կրկնէ զանոնք առանց ուզելու: Նիւթը իրական կեանքէ է, ապա թէ ոչ կարելի չէր վաւերացնել իր այն չափազանցուած քանդումի եւ քայքայումի չեզտը: Ինծի կը թուի որ Տագրը իր հոգեբանական խորքով ու պատմուածքի ջերմութեամբ աւելի գրական նկարագիր մը ունի քան Փառանձեմը: Այս դատաստանը արդեօք ո՞րքան գրագիտուհիին գաղափարին կը մօտենայ, այդ՝ կը մնայ ինծի անծանօթ. սակայն այս իմ դատողութիւնս է:

Տիկին Զ. Ց. Պահրի ակր է գեղեցիկ ու գրական արձակի մը՝ որ կարող է արտայայտել հոգեկան վիճակները, բնութեան տեսարանները, թշուառութեան նկարագրութիւնները, իրենց պատշաճ ձեւովն ու գոյնով: Կան մեր մէջ գրողներ որ հայերէն անգամ չեն գիտեր, — առաջին անհրաժեշտ պայման անտարակոյս գրելու, — եւ սակայն կը յանդգնին հրապարակ իջնել. այս յանդգնութիւնը մեծապէս դգալի է ներկայ մեր սերունդին մէջ: Տիկին Զ. Ց. Պահրի գիտակցութիւնն ունի իր գրած հայերէնին, փափաքելի էր սակայն որ հոն սպրդած չբլլային քանի մը վրիպակներ. ինչպէս ծալապատիկ, փոխանակ ծալապատիկ. ելնել փոխանակ ելլել աւելի ներդաշնակ ձեւերուն, որոնք կու գան մերթ ընդ մերթ աղարտելու անոր լեզուին մաքրութիւնը:

Պատմելու ձիրքի մասին ըսի արդէն. միայն դիտելի է որ աւելորդ մանրամասնութիւնները, որոնց կը հանդիպինք մանաւանդ Փառանձեմի մէջ, պէտք էին յապաւուած ըլլալ, որպէս զի աւելի շարժում եւ երաղութիւն ունենար գրուածքը: Գրական «գեղեցիկ»ի ճիգը պէտք է կարծես աւելի մտահոգէ զինքը՝ ձեռք բերելու համար ոճի աւելի բիւրեղացում մը: Զեմ կրնար ըսել թէ տիպարներ ստեղծելու մտահոգութիւնը պակսած է իրեն. Ռաֆիկ աղան, Դանիէլ աղան, մանաւանդ իր անկումի օրերուն մէջ՝ թշուառ ու մեղկ միջավայրի մը ազդեցութեան տակ ինքն ալ մեղկացած՝ իրական կեանքի պատկերը տուող տիպար մըն է անշուշտ, Փառիկի դէմքը շատ լաւ գծուած է, անոր մէջ գաւառացի հայ կնոջ անաղարտ բարքը պատկերացուած է, ինչպէս Ուսկուկ հանըմի մէջ անկեալ խղճալի կնոջ մը տխուր ապրումները:

Տիկին Զ. Ց. Պահրի գրիչը դեռ բաւական բեղուն կ'երեւի. հրատարակելի գործերուն մէջ կը կարդանք Վոսփորի ափերուն վրայ՝ այսինքն պոլսական միջավայրէն ներշնչուած Տայեան Գէորգ Պէյը, Խաւարին մէջ վէպերը, իսկ Սէնի ափերուն վրայ ընդհանուր խորագիրը կրող՝ Օգմօզ, Ամպրոպը, Վերեւէ կամ Մոյկեռուն տակ վէպերը:

Կը շնորհաւորենք ի սրտէ զինքը իր այս գրական նոր յաջողութիւններուն մէջ:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑՈՒ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ: – Արմֆանի Հրատարակչութիւն: Երեւան 1938: Ութածալ: Խաւաքարտ–լաթակազմ: Էջք Ը + 140: Գին երեք ռուպլի յիսուն կոպէկ:

Թէեւ 1938ին հրատարակուած է այս արժէքաւոր պատմական գործը, սակայն միայն վերջերը Երեւանէն ինծի ղրկուած ըլլալով՝ նոր առիթ կ'ունենամ առոր մասին գրախօսելու:

Աշխատութեան հրատարակութիւնը կատարուած է մաքուր տպագրութեամբ ընտիր թուղթի վրայ:

«Առաջաբանի տեղ» նախադրութեան մէջ մեզի կը տրուին հետաքրքրական ծանօթութիւններ: Հայաստանի խորհրդայնացումէն վերջ Ալեքսանդր Քալանթարի ժառանգ Լեւոն Քալանթար «Օրագրութիւնը» կու տայ Լուսժողկոմատին: Թէեւ չէ ըսուած թէ ստակ եւոք ձեռագիրը ի՞նչ կ'ըլլայ, սակայն որոշ է որ այս մեծարժէք ձեռագիրը տեղաւորուած ըլլալու է Երեւանի ձեռագիրներու հաւաքածոյին մէջ, եւ անտարակոյս այժմ ունի որոշ ձեռագրական թիւ:

Ութածալ, անկազմ, թղթեայ, 98 թերթերէ բաղկացած տետրակ մըն է ձեռագիրը, միասին «չեղագիր» գրչութեամբ, եւ նոյնիսկ Զաքարիայի գրչէն: Օրագրութեան մէջ ուրիշ ձեռքէ յաւելումներ ալ եղած են սակայն, որոնք անջատ հրատարակութեան մէջ տեղ գտած են:

Օրագրութիւնը իրապէս կարելի է բաժնել երեք մասերու: Էջ 1–23 կը գրաւէ ճանապարհի կայաններու անունները եւ հեռաւորութիւնները: Երկրորդ մասը՝ էջ 28–97, բուն օրագրութիւնն է: Երրորդ մասը՝ էջ 97–98, Քրդունց ընտանիքին ճիւղագրական մեծ ժամանակագրութիւնն է:

Օրագրութիւնը մեծարժէք է թէ՛ պարփակած նիւթով եւ թէ իր ժամանակուան վաճառականական ռամիկ խօսակցութեան լեզուով:

Զաքարիա ծնած է 1630ին՝ Ագուլիս: Հայրը կը կոչուէր Ազամիր եւ կը պատէայրը Քրդունց գերդաստանին: 1647 մարտ կանէր Քրդունց գերդաստանին: 1647 մարտ հինգին կը սկսի իր ուղեգրութիւնը եւ կը հասցնէ 1681: Իսկ իր մահը պատահած կը կարծուի 1691ին:

Մեր գրականութեան մէջ բանասէրներուն կանուխէն ծանօթ էր Զաքարիա Ագուլեցիի Օրագրութիւնը: Առաջին անգամ Իսրայէլ Մամիկոնեան «Ճոռաքաղ»ի մէջ 1862ին, քանի մը քաղուածներ կը ներկայացնէ: Նոյնը կ'ընէ Մեսրոպ Եպիսկ. Սմբատեան՝ իր «Նկարագիր Երնջակայ եւ Հրջակայից նորա» գործին մէջ, 1904ին Թիֆլիս հրատարակուած: Ինչ ինչ համառօտագրութեամբ Ալեքսանդր Քալանթարեանը «Մշակ»ի մէջ հրատարակելու ձեռնարկած է եւ տպագրել ալ տուեր է, սա-

digitised by A.R.A.R.@